

Михайло ШВАГУЛЯК

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗАХ ПЕРЕДОДНЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1938–1939)

Вступні зауваги

Національне питання як актуальна політична проблема постає тоді, коли бездержавний народ домагається власної автономної чи суверенної держави переважно після втрати своєї колишньої державності. Українське питання у вузькому, конкретному значенні виникло під час Першої світової війни, його висунули ті національні групи, які у своїй зовнішньополітичній орієнтації стали на бік центральних держав. Попри трудні обставини вони змогли поставити проблему України поміж ті національні питання в Європі, які чекали свого міжнародного розв'язання. Прибравши своє ключове поняття на завершальній стадії війни, українське питання спричинило появу низки підрядних питань. Ось найсуттєвіші з них: Чи повинні українці мати власну державу? Якщо так, то в якій формі мала б виступати ця держава? Якими методами вона мала б здійснитися (військовими чи мирними)? В яких кордонах, тобто які землі мала б вона включати? Не менш важливим був зовнішній аспект українського питання: Який статус мав би випасти українській державі в Європі? Як до нової держави віднесуться сусіди? Яким буде ставлення до державницьких змагань українців великих держав, протиборство яких визначало ситуацію в Середній та Східній Європі? Пошук відповідей на ці запитання охоплював цілий діапазон змагань, головна практична мета яких зводилася до прагнення використати воєнно-політичну кон'юнктуру для закладення перших основ під українське державне право з перспективою побудови на цій базі нормального державного життя. Лінія розвитку цієї боротьби пролягала через автономістські домагання до актів цілковитої державної незалежності.

Проголошення самостійності Української Народної Республіки в лютому 1918 р. і галицький революційний виступ 1 листопада того ж року були вищими пунктами національних визвольних змагань і поставили разом з тим українське питання на порядок денний актуальної міжнародної політики. Українці могли зберегти свою політичну волю до повної незалежності лише за системи політичної рівноваги в цій частині Європи. Національна державність у Наддніпрянській Україні могла встояти за умови оперття на якусь зовнішню силу, що була би протипагою Росії з її імперськими зазіханнями. Таким сприятливим для справи української державності чинником стала Німеччина, а почасти Австрія. Однак співпраця, кульмінаційною точкою якої був Брестський мир і вступ німецьких та австрійських військ в Україну, невдовзі сповнилася почуттями все більшої взаємної недовіри та невдоволення. Поразка центральних держав у війні означала кінець міжнародних підстав, на які спиралася Україна під час Брестського миру.

Доля західноукраїнської держави, зважаючи на її географічне розташування та недостачу власних сил, значною мірою залежала від можливості урівноваження посягань на її терени сусідніх держав, насамперед Польщі. Такою протипагою зі

сходу теоретично могла стати Україна¹. Але в момент вибуху галицької революції Українська держава над Дніпром сама потребувала сторонньої сили й виступити в подібній ролі не могла. Акт злуки Західно-Української Народної Республіки з УНР (січень 1919 р.) мав переважно символічне значення. Він засвідчив, зокрема, злиття східноукраїнського й західноукраїнського питань в єдине українське національне питання.

Вирішальним чинником, що визначив повоєнну політичну конфігурацію Центрально-Східної Європи, стали держави Антанти. Фатальні наслідки для українських державницьких прагнень зумовило те, що на боці союзників – з їх одночасними симпатіями до Росії і надіями на відродження там легітимного державно-політичного режиму та прихильним ставленням до Польщі – не було ґрунту для пропаганди української справи.

Невдача національних визвольних змагань, поділ українських земель між чотирма державами, підтриманий урядами західних держав і закріплений у рішеннях Паризької мирної конференції, витворювали у повоєнний час нову ситуацію в українському питанні. Проблема України стала одним з ключових факторів у міжнаціональних відносинах нових політичних утворень, що виникли на багатонаціональних територіях неоімперської структури в формі Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Польщі, Румунії і Чехословаччини.

Національна політика урядів, що виправдовувалася стратегічними, економічними, історичними аргументами в поєднанні з етнічними доводами, породжувала протиріччя, які кидали сильний фермент у внутрішньополітичне життя, сприяючи його дезінтеграції. Водночас у ширшому плані, як політизована проблема поділеної єдиної нації, українське питання неминуче поставало у взаєминах держав, що мали у своєму складі українські землі.

На динамічній цілості українського комплексу позначалася дія різних чинників – державних конструкцій СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини й організованих українських середовищ. Складне становище українців у новопосталих державних організаціях, насамперед негативний характер їх взаємин з державними націями, створювало сприятливий ґрунт для зацікавлення українською справою й інших країн.

Український національний рух, представлений організованими громадськими та політичними осередками, що діяли на західноукраїнських землях та в країнах Європи й Америки, становив потенційно значну силу. Поразка визвольних змагань не зліквідувала прагнення українства до політичної самостійності. Власне державницькі та соборницькі вершини часів національної революції були тим стандартом, своєрідною суспільною планкою, нижче якої вже не опускалась українська політична думка. Попри ідеологічні, політичні та організаційні відмінності між українськими політичними угрупованнями абсолютна більшість з них стояла на засадах державності України. У програмній постанові представників провідних українських партій, які зібралися у Львові в грудні 1934 р. на конференцію, присвячену підготовці Всеукраїнського національного конгресу, була викладена спільна думка про те, що

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ІЦДІА України у Львові), ф. 368 (Степан Томашівський), оп. 1, спр. 72, арк. 5 (лист С. Томашівського до Є. Петрушевича, 7 лютого 1920 р.).

”Український Народ може досягнути забезпечення свого всестороннього національного розвитку тільки у своїй самостійній державі”, і що ”відновлення Української Держави з її історичною столицею в Києві мусить прийти внаслідок збірних зусиль національно-свідомих сил усіх українських земель”².

Реалізацію в майбутньому найвищої національної мети українські лідери пов’язували зі сприятливою міжнародною кон’юнктурою, яка, як уявлялося багатьом, могла скластися внаслідок розпаду наявного міжнародного порядку, що базувався на версальській системі договорів. У візіях прийдешніх кардинальних пертурбацій на європейській політичній карті вони будували різні передбачення стосовно їх головних учасників та їх можливого ставлення до української справи. Втім, ці схеми й політичні калькуляції, на яких вони ґрунтувалися, не були стабільними, а видозмінювалися під впливом змін у зовнішньополітичних обставинах. Момент ситуаційності накладав значний відбиток на оцінку українською суспільністю перспектив міжнародного розвитку. Перебіг конкретних ситуацій випереджував тривало дискутовані оцінки та плани, ставлячи перед лицем доконаних фактів.

У даному нарисі, при цілковитому усвідомленні браку можливостей повного та всебічного висвітлення теми, ставимо за мету пригадати деякі з подій, що характеризують позицію держав щодо подальшої долі західних земель України й з українського питання загалом під час передвоєнних міжнародних політичних криз 1938–1939 рр.

”Український” сюжет ”чехословацької кризи”

Розвиток міжнародної ситуації від середини 30-х років, здавалося, йшов по лінії сподівань і розрахунків українських політичних лідерів. Послідовні й рішучі кроки німецького уряду по шляху ревізії умов Версальського мирного договору – відновлення у 1935 р. загального військового обов’язку, вступ у 1936 р. німецьких військ у Рейнську демілітаризовану зону, зближення Німеччини з Італією та Японією давали підстави бачити в Німеччині головного руйнівника версальської системи та провідну силу в боротьбі західного світу з більшовизмом, яка врешті мала б призвести до розвалу СРСР і визволення України. Українські політичні кола оцінювали як позитивний факт приєднання до ”Антикомінтернівського пакту” Італії, сподіваючись, що в майбутній спільній протирадянській акції осі ”Берлін–Рим” вона зрівноважуватиме можливі німецькі експансивні заміри щодо узбережжя Чорного моря³.

Ці надії українського політикуму підживляв помітний зріст зацікавлення в німецьких політичних колах українською справою. Восени 1937 р. в німецькій пресі з’явилися низка статей, автори яких з’ясовували міжнародний характер української проблеми, акцентуючи, зокрема, на стані підрадянської України⁴.

Увагу політичних діячів багатьох європейських країн привернула велика анонімна стаття під заголовком ”Політична доля України”, опублікована нацистським офіціозом ”Фелькішер Беобакхтер” 12 листопада 1937 р. Автор, яким був, правдоподібно,

² Там само. Ф. 359 (Осип Назарук), оп. 1, спр. 21, арк. 43.

³ Протикомуністичний фронт і Україна // Діло. Львів, 1937. 13 листопада.

⁴ Вісти Українського наукового інституту в Берліні. Берлін, 1937. № 6. С. 3–4.

головний редактор видання Альфред Розенберг, розглядав українське питання як міжнародну політичну проблему, що не знайшла реального політичного розв'язання. Доводячи спроможність України забезпечити собі економічні умови існування, він водночас змальовував загальноєвропейські вигоди, які дало б розчленування СРСР і визволення України. "[...] Цим, – зазначалося в статті, – була б полегшена не тільки боротьба за знищення світового вогнища комуністичної пошесті, а й також боротьба проти господарського застою на європейських ринках". Публікація в "Фелькішер Беобахтер" викликала гостру реакцію польської політичної преси. Ендецьке видання вбачало в ній свідчення наявності далекоюсяжних планів німецького керівництва виокремлення України з Радянського Союзу й використання її в політичних та економічних комбінаціях Третього Райху, які могли б загрожувати, зокрема, інтегральності Польської держави⁵.

Ці публіцистичні акції якоюсь мірою були пов'язані з певними зовнішньополітичними замірами, до здійснення яких збиралося приступити в той час керівництво Німеччини. На таємній нараді політичної еліти та вищого генералітету Третього Райху, що відбулася 5 листопада 1937 р. в імперській канцелярії, Адольф Гітлер повідомив про своє рішення розпочати перерозподіл територій в Європі. Першим завданням на цьому шляху він проголосив "розгром Чехії і водночас Австрії, щоб зняти загрозу з флангу під час можливого наступу на захід"⁶. Реалізація цих перших ступенів широкої зовнішньополітичної програми націонал-соціалізму мала відбуватися, за розрахунками А. Гітлера, переважно "мирними засобами"⁷.

У ході запланованих акцій неминуче поставало питання про подальшу долю Закарпатської України, яка входила до складу Чехословаччини. Власне справа Закарпаття й послужила зачіпкою для активізації в Берліні інтересу до українського питання. Воно на якийсь час ніби природно вписувалося у загальний контекст німецької політики, що велася під гаслом самовизначення націй.

Гадаю, ці обставини зумовили посилення уваги німецьких установ до української еміграції. Керівник військової розвідки адмірал Вільгельм Канаріс у 1937 р. мав зустріч з головою проводу ОУН Євгеном Коновальцем, йшлося про майбутню співпрацю проти Радянського Союзу⁸. У ході розмов, як можна припускати, В. Канаріс подавав надії на сприяння Німеччини в реалізації політичних прагнень українців. Певне уявлення про враження, яке виніс Є. Коновалець від контактів з німецькими представниками, дають його висловлювання під час розмови в Женеві у червні 1937 р. з українським емігрантом Євгеном Бачиною-Бачинським. "Війна неминуча за яких два-три роки, – стверджував Є. Коновалець. – Німецько-італійська вісь намітила розібрати Советський Союз, і, якщо Гітлер не збожеволіє

⁵ Niemieckie poprawki historyczne do dziejów Ukrainy // Ilustrowany Kurjer Codzienny. Kraków, 1937. 15 listopada.

⁶ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки. Документы и материалы. Москва, 1973. Т. 1. С. 127.

⁷ Hillgruber A. Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege. Göttingen, 1986. S. 72–73.

⁸ Reile O. Geheime Ostfront. Die deutsche Abwehr im Osten 1921–1945. München, 1963. S. 234–235.

з його імперіалізмом Великої Німеччини, то Україна матиме автономію і своє військо”⁹.

У березні 1938 р. Німеччина анексувала Австрію, і на порядок денний німецької зовнішньої політики було поставлено завдання захоплення Чехословаччини. Приєднання Австрії до Німеччини було сприйнято в українських політичних середовищах прихильно. Такі оцінки до певної міри поєднувалися з надіями, що разом із зміцненням позицій Німеччини в центрі Європи зросте можливість німецько-радянського конфлікту. Степан Баран писав в органі УНДО газеті “Свобода”, що Радянський Союз найбільше відчує наслідки приєднання Австрії, і саме в цьому напрямі повинно йти головне зацікавлення українців, бо “розгром комуні і Совітів буде початком нашого національного і політичного визволення над Дніпром”¹⁰.

Після Мюнхенської конференції голів урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії (29–30 вересня 1938 р.), на якій було прийнято рішення про відокремлення від Чехословаччини Судетської області та приєднання її до Німеччини, в “чехословацькій кризі” настав новий етап. В епіцентр внутрішньополітичних колізій та складного міжнародного протистояння в цей час висунулася справа Закарпатської України. На роль учасників поділу “чехословацького спадку” претендували Угорщина й Польща. Угорський уряд чинив дедалі сильніший тиск на уряд Чехословаччини, наполягаючи на відокремленні території, заселеної угорцями, і напання словакам та закарпатським українцям права на “самовизначення”. За цими дипломатичними формулюваннями проглядала кінцева мета угорського керівництва: приєднання усієї Словаччини й Закарпаття. Для підкріплення своїх претензій угорська влада розгорнула та території Закарпатської України широку підривну діяльність¹¹.

У цей час активізував увагу до Закарпаття польський уряд. Він заохочував Угорщину до найскорішого захоплення краю. За цими наполегливими рекомендаціями приховувалися далекосяжні зовнішньополітичні розрахунки польського правлячого табору. Автор цієї концепції міністр закордонних справ Польщі Юзеф Бек розглядав окупацію Угорщиною Закарпатської України і встановлення в Карпатах спільного польсько-угорського кордону як перший крок до створення блоку середніх та малих держав під егідою Польщі. Це об’єднання повинно було охопити держави між Балтійським і Чорним морями, зокрема Румунію, Угорщину, Югославію, а можливо й Італію. Така система дружніх держав уявлялася Ю. Бекові і як “третя” сила в Європі, яка б зрівнялася з Німеччиною й могла протистояти Радянському Союзові¹². На ставленні Варшави до справи Закарпатської України позначалося й боювання, що у випадку посилення впливів Третього Райху в регіоні край може бути використаний як плацдарм антипольської пропаганди й диверсійної діяльності¹³.

⁹ *Бачина-Бачинський Є.* Євген Коновалець у Женеві // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С. 745.

¹⁰ *Баран С.* Кінець Австрії і Велика Німеччина // Свобода. Львів, 1938. 20 березня.

¹¹ *Allianz Hitler – Horthy – Mussolini: Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933–1944).* Budapest, 1966. S. 41–42.

¹² *Batowski H.* Europa zmierza ku przepaści. Poznań, 1977. S. 86, 94.

¹³ *Diariusz i teki Jana Szembeka.* London, 1972. T. 4. S. 94.

Однак територіальні домагання угорського уряду зустрічали опір інших держав регіону. Поряд із Чехословаччиною проти приєднання Закарпаття до Угорщини виступала Румунія, яка побоювалася надмірного зміцнення Угорщини. Румунський уряд не підтримав проекту польського зовнішньополітичного відомства щодо створення нового блоку держав, вважаючи його нереальним¹⁴. Планам Варшави і Будапешта противився й уряд Югославії.

У процесі загострення "чехословацької кризи" в ній дедалі активніше проявлявся новий елемент – український. Винесення справи Судетської області на розгляд великих держав і очікування подальших змін у територіальному статусі Чехословаччини викликали пожвавлення в українських середовищах на Закарпатті та в еміграції. Під час зустрічі керівників чотирьох урядів у Мюнхені в місті перебувала група українських діячів, яка вручила А. Гітлеру, Беніто Муссоліні та Невілу Чемберлену меморандум із вимогою надання Закарпатській Україні автономії. У день підписання Мюнхенської угоди, 30 вересня 1938 р., у Відні відбулася маніфестація, організована місцевим Українським національним об'єднанням. Її учасники прийняли резолюцію та звернення до А. Гітлера і Б. Муссоліні з проханням визнати за Закарпатською Україною "право на повне самовизначення і власну державність"¹⁵.

Під впливом рішення про відокремлення Судетської області та створення в Словаччині автономного уряду українські угруповання на Закарпатті активізували виступи за автономію краю. Навколо ідеї автономії згуртувалися два основні політичні напрями: Центральна народна рада та Перша українська центральна народна рада. 8 жовтня 1938 р. на спільному засіданні обох рад в Ужгороді утворено автономний уряд "Підкарпатської Русі" на чолі з головою Автономного землеробського союзу Андрієм Бродієм¹⁶. Уряд ЧСР 11 жовтня затвердив уряд сфедерованої з чехами й словаками держави закарпатських українців¹⁷.

Сам факт проголошення автономії Закарпатської України викликав широкий резонанс на західноукраїнських землях та серед української еміграції в Європі, Америці та на Далекому Сході. Спостерігалася політизація західноукраїнського суспільства та українців-емігрантів. Події на Закарпатті вони розглядали як початок відродження української державності.

Громадськість Західної України з великою прихильністю поставилася до декларації автономії Закарпаття¹⁸. У Львові та інших місцевостях відбувалися демонстрації солідарності з Закарпатською Україною, проти ревізіоністських замірів Угорщини та підтримки їх Польщею. 10 жовтня ексекутива УНДО надіслала на адресу голови уряду Польщі Феліціана Славой-Складковського та міністра закордонних справ Ю. Бека меморіал, в якому висловлено осуд позиції Польщі в справі

¹⁴ *Batowski H.* Europa zmierza ku przepaści. S. 94.

¹⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (далі – ААН, MSZ), Konsulat Generalny w Wiedniu, sygn. 6, k. 7–8; Neue Freie Presse. Wien, 1938. 5 Oktober.

¹⁶ *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. Львів, 1994. С. 55–56.

¹⁷ Там само. С. 57.

¹⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 344 (Українське національно-демократичне об'єднання), оп. 1, спр. 18, арк. 1–3.

Закарпаття. Характеризуючи настрої у Галичині в той час, редактор львівської газети "Нова Зоря" Осип Назарук у листі до ректора духовної семінарії в Станіславі о. Авксентія Бойчука 13 жовтня 1938 р. писав: "Тутешні поляки надзвичайно занепокоєні враженням, яке на нашій народі викликають події за Карпатами [...]. Є вісті про оживлення наших в цілім краю. Тут у Львові навіть малі діти інтересуються українською державою за Карпатами, а трохи старші хлопці втікають з дому, щоб пристати до тамошнього легіону"¹⁹. На Закарпаття стали прибувати члени західноукраїнської крайової організації ОУН, які взяли активну участь у творенні тут напівмілітарної організації під назвою Українська національна оборона (УНО)²⁰.

Однак домінуюча роль у Середній Європі, зокрема, у післямюнхенській Чехословаччині, належала Німеччині, й учасники суперечки навколо справи Закарпатської України усвідомлювали це. Тому вони змушені були оглядатися на Берлін, шукаючи в нього підтримки своїх політичних намірів.

Тим часом вищі урядові інстанції Німеччини випрацювали свою тактику щодо ситуації в Другій Чехословацькій Республіці та складних міжнародних процесів навколо неї. Вони вважали, що слід, зокрема, уникати прямого втручання у справу Закарпаття. У рекомендаціях МЗС від 10 жовтня 1938 р. зазначалося: "У карпато-українському питанні ми виявляємо стриманість. Ми не підтримуємо спільного угорсько-польського кордону, хоча й назовні не будемо проголошувати антиугорських чи антипольських гасел [...]. Ми не розвиваємо у цьому питанні у даний час будь-якої особливий активності. Загальне гасло звучить "самовизначення"²¹.

Однак вище керівництво Третього Райху не мало наміру ділити з кимось свій вплив у Центральній Європі, а було зацікавлене у встановленні та розширенні гегемонії в регіоні. Дотримуючись тактики вичікування, приховуючи й маскуючи свої дійсні наміри, воно прагнуло виявити до кінця наміри зацікавлених урядів, сприяючи водночас посиленню націоналістичних настроїв у сусідніх країнах та розпалюючи суперечності між окремими державами, щоб, зрештою, утвердити свій вплив. Німецька дипломатія не відхиляла ревізіоністських домагань Угорщини, нацьковуючи тим самим останню проти Чехословаччини. Разом з тим відмовлялася підтримати ці вимоги в повному обсязі, а лише подавала надії на можливість передачі Угорщині південних районів Словаччини й Закарпаття. В такий спосіб вона сподівалася вплинути на політику Угорщини, домагаючись від неї поступок. Так, поєднуючи методи шантажу й заохочення, Берлін змушував угорський режим ступати перші кроки по шляху перетворення своєї країни на сателіта Німеччини. Вже в середині жовтня 1938 р. уряд Угорщини висловлював принципову згоду на вступ до "осі" й "Антикомінтернівського пакту"²².

Подібні методи були вжиті й щодо Польщі. Нацистська дипломатія, яка ще з літа 1938 р. розглядала Польщу як черговий після Чехословаччини об'єкт німецького натиску, вирішила використати польські претензії на вирішення долі Закарпаття

¹⁹ Там само. Ф. 359, оп. 1, спр. 235, арк. 82.

²⁰ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Мюнхен, 1968. Т. 1. С. 550, 552.

²¹ Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918–1945 (далі – ADAP). Ser. D. Baden-Baden, 1951. Bd. 4. S. 51.

²² Ibid. S. 63, 71.

як привід для початку "великої розмови з Польщею". Під час зустрічі з польським послом Юзефом Ліпським 24 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Йоахім Ріббентроп у відповідь на чергову заяву посла про необхідність приєднання Закарпаття до Угорщини несподівано повернув розмову в інший бік і зажадав згоди Польщі на передачу Німеччині Данціга й будівництво через польське Помор'я німецької екстериторіальної автостради й залізничної колії. Й. Ріббентроп запропонував Польщі вести разом із Німеччиною "спільну політику щодо Росії на базі "Антикомінтернівського пакту"²³. Керівники Польщі були вкрай збентежені таким поворотом у поведінці німецької дипломатії, убачаючи за ним контури далекоюсяжних розрахунків.

Особливе місце у складній багатоплановій тактиці політичного керівництва Німеччини займало ставлення до українських політичних середовищ та їх постулатів. Німецькі відомства підтримали вимогу закарпатських українців та українських емігрантів про надання Закарпатській Україні автономного статусу в рамках Другої Чехословацької Республіки²⁴. У Берліні зі схваленням сприйняли переміни в уряді Закарпаття, що відбулися наприкінці жовтня: уряд Чехословаччини усунув з посади прем'єр-міністра автономного уряду А. Бродія, який виявився угорським агентом. Новим головою уряду став знаний український громадський діяч о. Августин Волошин²⁵. З моменту створення нового уряду значно пошвавили свою діяльність українські угруповання, особливо ОУН та гетьманці. Багато членів цих організацій прибуло на Закарпаття. Тут вони брали участь у політичній боротьбі або влилися до лав Організації Народної оборони "Карпатська Січ", яка формувалася на базі дотеперішньої УНО. У листопаді автономний режим на Закарпатті прибував офіційну назву "Карпатська Україна".

2 листопада 1938 р. у Відні Й. Ріббентроп та міністр закордонних справ Італії Галеаццо Чіано у присутності делегацій угорського та чехословацького урядів (до складу останньої входив прем'єр-міністр Закарпаття А. Волошин) оголосили своє арбітражне рішення про передачу Угорщині Південної Словаччини й частини Закарпатської України з містами Ужгород і Мукачеве. Однак, зробивши жест, який підбадьорив уряди Угорщини й Польщі, подаючи надії на повне задоволення їхніх вимог щодо Закарпаття, німецькі установи активізували "українську" лінію у своїй політиці.

У листопаді на Закарпаття почали навідуватися з візитами німецькі офіційні особи. З особливим дорученням вивчити становище у краю до Хуста, куди після Віденського арбітражу була перенесена столиця Карпатської України, прибули прес-аташе німецької дипломатичної місії у Празі Г. Гофман і співробітник місії М. Шуберт.

У грудні 1938 р. представник уряду Карпатської України Юлій Ревай був запрошений до Берліна, де вів розмови із статс-секретарем МЗС Німеччини в

²³ ADAP. Ser. D. Baden-Baden, 1953. Bd. 5. S. 87–89.

²⁴ Ibid. S. 47.

²⁵ Стерчо П. Карпато-Українська держава. С. 66–67.

²⁶ Зленко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1994. Т. ССХХVIII: Праці історично-філософської секції. С. 258–259.

особливих справах Вільгельмом Кеплером про можливість постачання в Німеччину закарпатської деревини, молочних продуктів, шкір, хутра, вовни та вина²⁶.

Приблизно в цей час МЗС Німеччини прийняло рішення заснувати німецьке консульство в Хусті.

Українська громадськість з великим зацікавленням сприйняла відкриття в Берліні 1 грудня 1938 р. Української довірчої установи, яка, згідно з офіційним повідомленням, мала репрезентувати інтереси всіх українців у Німеччині. Її керівником став член ОУН Микола Сушко²⁷.

Вияви інтересу німецьких інституцій до українських справ знайшли відображення в німецькій пресі. На шпальтах деяких провінційних газет з'явилися публікації, в яких справа Закарпатської України пов'язувалася з загальноукраїнською проблемою. 15 грудня 1938 р. "Шлезвіше Цайтунг" опублікувала статтю на цю тему, до якої була додана карта із зазначенням кордонів майбутньої української держави. Газета писала: "Настав час, коли питання про Україну висунулося у центр європейських інтересів. Проблема України повинна бути розв'язана в найближчому майбутньому".

Звичайно, усі ці заходи мали "інструментальний" характер, використовувалися насамперед як засіб в політиці щодо Другої Чехословацької Республіки та претендентів на "чехословацьку спадщину". Львівське "Діло" писало пізніше, що Німеччина "явно чи майже явно підтримувала український спротив супроти чеських централістичних та малярських ревіндикаційних тенденцій. Поведінка німецьких офіційних чинників та німецької преси, підпорядкованої міністерству пропаганди, давала безперечно підстави вірити в німецьку підтримку"²⁸.

Політика німецького керівництва стосовно Карпатської України викликала широкий резонанс на Заході. В урядових колах Англії і Франції схильні були бачити в ній прелюдію майбутньої німецької експансії в бік Радянської України. Треба гадати, що вищі інстанції Третього Райху чимало спричинилися до формування подібних поглядів. Так, на основі зустрічей з німецькими офіційними особами радник англійського посольства в Берліні Джордж Огільві-Форбс у донесенні від 6 грудня 1938 р. зробив висновок: у нацистських і ненацистських колах існує однакова думка: подальшою метою є "створення незалежної Російської України під опікою Німеччини"²⁹.

Цікаво, що приблизно такі ж враження виніс від контактів з представниками німецького керівництва й новий посол Франції у Німеччині Робер Кулондр, який 15 грудня доповідав у Париж: "Усі мої співрозмовники, за винятком Гітлера, говорили в найрізноманітніших формах, однак підкреслено унікаючи якихось уточнень, про необхідність для Німеччини експансії у Східній Європі [...]. Що ж стосується України, то ось уже майже десять днів весь націонал-соціалістичний апарат говорить про неї [...]. Шляхи й засоби, здається, ще не опрацьовані, але сама мета, здається, уже визначена: створити Велику Україну, яка стала б житницею Німеччини"³⁰.

²⁷ AAN, MSZ, Ambasada w Berlinie, sygn. 387, k. 133–134; sygn. 3934, k. 6.

²⁸ Діло. 1939. 26 березня.

²⁹ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. London, 1950. Vol. III. P. 387.

³⁰ СРСР в боротьбі за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.): Документы и материалы. Москва, 1971. С. 125–126.

Та з цих реляцій з Берліна французьке Міністерство закордонних справ не могло відтворити ні чіткої картини становища в Карпатській Україні, ні ясного розуміння можливих планів Німеччини щодо інших українських земель³¹. Тим часом французька громадськість жваво обговорювала майбутню східну політику А. Гітлера та місце в ній українського питання. Найактивнішу участь в цьому брала преса. Лише у грудні 1938 р. в Парижі та багатьох провінційних містах було опубліковано понад 300 великих газетних та журнальних статей про Україну. Автори публікацій подавали "українські" плани німецького керівництва як вирішену справу. Паризька "Тан" у номері за 14 грудня 1938 р. вмістила редакційну статтю під заголовком "Українське питання", в якій зазначалося, що йдеться про "створення незалежної української держави, яка об'єднала б в національних рамках Радянську Україну [...], українців, що живуть під суверенітетом Польщі, і, врешті, приблизно півмільйона чоловік, які користуються автономним режимом в рамках Чехословацької Республіки".

Значну увагу приділяла подіям на Закарпатті, як і українському питанню загалом, англійська преса. Протягом останніх чотирьох місяців 1938 р. в англійських газетах і журналах з'явилося близько 900 статей і заміток на українські теми.

Політичні маневри німецьких установ та пропагандистського апарату в справі Закарпатської України та галаслива кампанія в країнах Заходу з українського питання викликала занепокоєння правлячих кіл Радянського Союзу, який внаслідок Мюнхенської угоди опинився в міжнародній ізоляції. Напруженість у німецько-радянських відносинах наприкінці 1938 р. підсилювалася виступами німецької пропаганди. З публікацій радянської преси видно, що в Москві рахувалися з можливістю використання гітлерівцями справи Закарпатської України як претексту для подальшої експансії з метою опанування Західної України, а в перспективі й підрадянської України³². Газети звертали увагу, зокрема, на зростання німецького впливу на Закарпатті. Однак радянська дипломатія під кінець року дедалі більше схилялася до думки, що в позиції німецького уряду з українського питання домінують насамперед тактичні розрахунки. Нарком закордонних справ СРСР Максим Литвинов у листі до посла в Парижі Якова Сурица 31 грудня 1938 р. писав: "Не думаю, щоб сам Гітлер і його оточення вважали українське питання проблемою актуальної політики"³³. Зате він цілком слушно вважав, що німецьке керівництво за допомогою "української" акції намагається шантажувати Польщу.

Тим часом на початку 1939 р. у міжнародній ситуації окреслилися серйозні зміни. Нацистська верхівка схиляється до того, щоб зосередитися спочатку на боротьбі з країнами Заходу й лише після того приступити до здійснення великого німецького плану в Східній Європі. Отже, реалізація планів східної експансії як одна зі стратегічних цілей гітлерівців відкладалася на пізніше. З цими рішеннями були пов'язані наміри про ліквідацію в найближчий час залишкової Чехословацької держави, що робило гостро актуальною справу Закарпатської України.

Накресливши операцію проти Чехословаччини на середину березня, керівництво Третього Райху вирішило розв'язатись і з "українською" політикою. Було прийняте

³¹ Bartel H. Frankreich und die Sowjetunion 1938–1940. Stuttgart, 1986. S. 73.

³² Известия. Москва, 1938. 21 ноября.

³³ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны... С. 144.

остаточне рішення про передачу Закарпаття Угорщині. У ніч на 15 березня 1939 р. частини вермахту вступили на територію Чехії. Того ж дня угорські війська за згодою вищого політичного керівництва Німеччини розпочали окупацію Закарпаття. Напередодні новообраний сейм Карпатської України проголосив її самостійною державою. А. Волошин, який був обраний президентом, вручив німецькому консулові Гофману текст телеграми на адресу МЗС Німеччини. Від імені уряду Карпатської України він повідомляв про декларування незалежності краю під протекторатом Німеччини³⁴. Статс-секретар німецького зовнішньополітичного відомства Ернст Вайцзеккер доручив Гофману передати урядові А. Волошина пораду свого керівництва не чинити опору угорським військам. Е. Вайцзеккер повідомляв при цьому, що за умов, які склалися, Німеччина не може брати на себе обов'язків протектора Карпатської України.

18 березня угорські війська повністю захопили територію Закарпатської України і вийшли на кордон з Польщею.

Падіння Карпатської України потрясло українську суспільність на західноукраїнських землях та в еміграції. Спроба відродити національну державність у цій невеликій українській області та розпочати з неї розбудову соборної Української держави закінчилася поразкою. Передаючи настрої, що панували серед українців з приводу окупації Угорщиною Закарпаття, орган УНДО – газета "Національна політика" – писала: "Цілим українським народом сколихнула хвиля глибокого опчаю. Серця стиснулися судорогою здіймаючого болю, на заціплених устах завмерла усмішка. З багатьох українських очей кануть нескривані, пекучі сльози"³⁵. Фінал Карпатської України показав усю крихкість зовнішньополітичних розрахунків українського політикуму, що базувалися на механічному сприйнятті досвіду Першої світової війни. Українські політичні угруповання значною мірою спричинилися до оживлення українського питання у внутрішньополітичному житті Чехословаччини та надання йому гострої міжнародної актуальності. Але розвиток "українського" сюжету відбувся за повного контролю над ситуацією в регіоні військово-політичного керівництва Німеччини, яке затіяло навколо "чехословацького спадку" складну дипломатичну гру, втягнувши в неї, крім Чехословаччини, Угорщину, Польщу, Румунію та інші держави. Справа про долю Закарпатської України розігралася поза українцями, яких полишено на узбіччі політичної сцени. Оцінюючи постфактум політику Німеччини з українського питання під час "чехословацької кризи", українські політики доходили висновку, що нацистське керівництво вело лише фальшиву гру. Така думка прозвучала на засіданні лідерів українських партій Галичини у Львові 16 березня 1939 р.³⁶

Ліквідація Другої Чехословацької Республіки означала крах мюнхенської системи, а разом з тим і кінець здійсненої в її рамках спроби українців відродити власну державу. Ставало очевидним, що нові тенденції у міжнародних відносинах могли набрати для української справи вкрай небезпечного обороту, оскільки заповідали також в майбутньому перехід великих держав до порядку над іншими середніми й малими державами та народами, що їх населяли.

³⁴ ADAP. Ser. D. Bd. 4. S. 219.

³⁵ Heroica // Національна політика. Львів, 1939. 26 березня.

³⁶ ЦДДА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 219, арк. 4–4 зв.

Німецько-польський дипломатичний конфлікт і проблема Західної України

Те, що наступною ціллю А. Гітлера буде Польща, здавалося, не викликало сумнівів. Зрештою, Берлін давав це зрозуміти польській дипломатії вже в розпал "чехословацької кризи". Вирішальні німецько-польські переговори відбулися на початку 1939 р. під час візиту Ю. Бека до Німеччини. 5 січня Ю. Бек був прийнятий у Берхтесгадені А. Гітлером, а наступного дня мав розмову з Й. Ріббентропом. У ході переговорів, центральним пунктом яких була вимога про передачу Німеччині Данцігу та права на будівництво екстериторіальної автостради й залізниці через Помор'я, порушувалося й "українське" питання. Німецькі співрозмовники запевняли польського міністра, що Німеччина не має якихось планів щодо України й готова визнати пріоритет у цій ділянці за Польщею та співпрацювати з нею в українському питанні. Ю. Бекові знову була висловлена пропозиція про приєднання Польщі до "Антикомінтернівського пакту"³⁷.

Весь комплекс вимог і аргументації, який використовували нацистські лідери й дипломати на переговорах з польськими представниками, мав на меті домогтися від Польщі стійкого нейтралітету на випадок війни Німеччини з Заходом³⁸. Хоча, правдоподібно, в Берліні не виключили можливості й союзу з Польщею в разі, якщо б Німеччині довелося розпочинати з війни проти СРСР. Однак польські керівні кола усвідомлювали, що поступки на умовах, запропонованих Берліном, можуть врешті призвести до перетворення Польщі на васала Німеччини³⁹. Перша серія переговорів не дала результатів.

Німецько-польські розмови були продовжені 25–27 січня 1939 р. під час перебування Й. Ріббентропа з візитом у Варшаві. Але й вони виявилися безуспішними. У другій половині березня, коли з'ясувалося, що досягнути компромісу з польським правлячим режимом не вдасться, було прийнято остаточне рішення завдати воєнного удару Польщі. Невдовзі після ліквідації Чехословацької держави німецький уряд активізував дипломатичний тиск на Варшаву, який супроводжувався розгортанням антипольської пропагандистської кампанії. Водночас німецьке військове командування розробляло план воєнної операції. Згідно з рішенням вищого керівництва Німеччини підготовча робота до вторгнення в Польщу мала бути завершена не пізніше 1 вересня 1939 р.

У ході опрацювання антипольських замірів у Берліні застановлялися над питаннями про місце в них українського комплексу. Йшлося передусім про пошук якихось відповідних розв'язок щодо подальшої долі Західної України, що входила до складу Польщі. У цих розмірковуваннях бралися до уваги два динамічні чинники в українській справі, з якими так чи інакше треба було рахуватися: політичні прагнення українського зорганізованого громадянства й можлива реакція на рішення Третього Райху в цій ділянці керівництва Радянського Союзу. На перших порах якихось викінчених конкретних задумів щодо майбутнього Західної України в нацистській верхівки ще не було. Про загальний напрям думок вищого політичного

³⁷ ADAP. Ser. D. Bd. 5. S. 128, 132–134.

³⁸ Случ С. Внешняя политика фашистской Германии. 1933–1939 гг. (основные этапы подготовки к войне) // Европа в международных отношениях. 1917–1939. Москва, 1979. С. 263.

³⁹ Przyjaźnie i antagonizmy. Wrocław etc., 1977. S. 208.

керівництва Німеччини в той час свідчать висловлювання А. Гіглера в розмові з командувачем сухопутних військ генералом Вальтером Браухічем 25 березня 1939 р.: "Вторгтися в Україну фюрер не хоче. В залежності від обставин можна було б створити українську державу. Але ці питання поки що залишаються відкритими"⁴⁰.

Власне на врахуванні вищезазначених факторів і базувалися державні установи Німеччини, окреслюючи своє ставлення до справи Західної України та цілості української проблеми в процесі підготовки воєнної акції проти Польщі. На першій стадії формування воєнно-політичних цілей майбутньої кампанії та розгортання підготовчих праць навесні та на початку літа 1939 р. вони активно розробляли варіант використання "української карти".

У річищі цих розрахунків слід розглядати черговий поворот їх інтересу до українських справ. Початок нового туру "української" політики Берліна припав на квітень 1939 р., тобто на момент активізації підготовки до нападу на Польщу. Німецькі відомства стали налагоджувати контакти з українськими емігрантськими центрами. У той час відбулася таємна зустріч представників командування німецької військової розвідки (абверу) та Проводу українських націоналістів (ПУН). Розмова, правдоподібно, завершилася домовленістю про співпрацю сторін в антипольських акціях, німецькі установи зобов'язувалися допомогти у формуванні та озброєнні українського легіону⁴¹.

Поновлюючи контакти з німецькими інстанціями після прикрої науки – відмови уряду Німеччини підтримати українську державність на Закарпатті, лідери ОУН робили нову спробу пристосувати політику Німеччини до інтересів своїх визвольних змагань. Мотивування такого швидкого відходу від позиції негативізму супроти Німеччини було доволі простим. Зрештою, розмірковували керівники організації, Закарпатська Україна була лише маленькою частиною української території, і не можна на прикладі ставлення до цієї окраїнної української області судити про справжню позицію Німеччини в українській проблемі загалом⁴².

Деякі заходи німецької влади того часу можна оцінити як намагання прихилити на свій бік українську громадську думку. Думається, саме з такою метою вони вважали за доцільне ще раз звернутися до справи Закарпаття. Робилися, зокрема, спроби вплинути на уряд Угорщини, щоб спонукати його надати Закарпатській Україні автономний статус⁴³. Певне уявлення про наміри керівництва Німеччини дають угорські дипломатичні документи. Ось як інтерпретував їх міністр закордонних справ Угорщини Іштван Чаки в листі до посла в Італії Ф. Віллані 27 квітня 1939 р.: "Всі ознаки свідчать про те, що Німеччина, ймовірно, вже в недалекому майбутньому застосує силу проти поляків. Ми вже маємо можливість бути свідками політичного насильства, оскільки знову витягаються плани відносно України, Карпатську область хочуть перетворити на базу пропаганди на користь створення Великої Української держави. Я, зрозуміло, проти цього"⁴⁴.

⁴⁰ Ursachen und Folgen. Eine Urkunden – und Dokumentensammlung zur Zeitgeschichte. Berlin, 1970, Bd. 13. S. 117.

⁴¹ AAN, MSZ, Ambasada w Berlinie, sygn. 388, k. 139.

⁴² *Ilnytskyj R.* Deutschland und die Ukraine 1934–1945. München, 1955. Bd. 1. S. 236.

⁴³ ADAP. Ser. D. Baden-Baden, 1956, Bd. 6. S. 443–444.

⁴⁴ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. Москва, 1962. С. 172.

Подібні свідчення одержували й польські відомства. Офіцер головного штабу Польщі в розмові з американським військовим аташе у Варшаві В. Колберном у липні 1939 р. говорив про можливість існування в Німеччині плану, який мав би сприяти зростанню її престижу в очах українців, а також розгортанню пропагандистської кампанії на користь незалежності України. Згідно з ним деякі райони на півдні Словаччини мали бути передані Угорщині, яка натомість надала б автономію Закарпатській Україні⁴⁵.

У руслі зусиль, покликаних прихилити симпатії українців до Німеччини, можна розглядати виступ німецького зовнішньополітичного відомства на захист оборонців Карпатської України, що були захоплені угорськими військами в полон під час боїв у березні 1939 р. У відповідь на пропозицію МЗС Німеччини уряд Угорщини погодився звільнити з ув'язнення членів колишньої "Карпатської Січі" і надати їм можливість переїхати до Німеччини⁴⁶. Багато з них невдовзі вступили до створюваного за дозволом німецької влади українського легіону, який очолив член ПУН Роман Сушко.

Прикметним було посилення інтересу німецьких установ до відносин у краї. Жваву діяльність у пошуку контактів з представниками українських політичних угруповань у Галичині розгорнув з весни 1939 р. німецький консул у Львові Гебгард Зеельос. 12 травня консул інформував МЗС Німеччини про встановлення за допомогою посередника зв'язків з українцями і пропонував використати цю можливість для з'ясування симпатій німецької влади до політичних прагнень українського населення в Польщі. Шеф політичного відділу зовнішньополітичного відомства Вьорман у листі на ім'я консула 17 травня загалом не заперечував проти таких дій, але рекомендував при контактах з українцями уникати офіційних заяв від імені німецького уряду, натомість обмежуватися особистими заявами, в яких у загальних виразах висловлювалося би прихильне ставлення до їх автономістських та самостійницьких вимог. При цьому рекомендовано довести до відома українських лідерів, що завдяки німецькому впливові угорський уряд висловив згоду на надання Закарпатській Україні автономії⁴⁷.

У контексті підготовчих військових та політичних заходів у той час зродився план організації повстання українців у Галичині. За браком достатнього фактичного матеріалу можемо відтворити лише деякі найважливіші моменти цього сюжету передісторії німецько-польської війни. Правдоподібно, задум походив з німецьких інстанцій, скоріше з МЗС, зокрема бюро Й. Ріббентропа, або абверу⁴⁸. Його суть виклав у довірчій розмові з німецьким журналістом 2 травня 1939 р. співробітник бюро Й. Ріббентропа Петер Клейст. Йшлося про те, щоб зусиллями українського підпілля підготувати масовий виступ українців проти польської влади. "Здійснивши таку підготовку, – говорив П. Клейст, – ми змогли б потім дати Польській Україні сигнал до повстання. Із Словаччини та Карпатської України ми направили б одразу великі партії зброї та боєприпасів, а також відрядили б добре навчені

⁴⁵ Colbern W. H. Polska. Styczeń – sierpień 1939. Warszawa, 1986. S. 58.

⁴⁶ ADAP. Ser. D, Bd. 6. S. 75.

⁴⁷ Ibid. S. 443–444.

⁴⁸ Див.: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 72.

військової справи загони "січовиків" [...]. Вогнище пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах"⁴⁹.

Можна припускати, що намір підняти українське повстання був пов'язаний з пошуком підстав для воєнного вторгнення в межі Польської держави, а також виправдання можливого майбутнього вступу німецьких військ в її українські області. В річниці цих розрахунків попервах не виключалася навіть можливість створення на західноукраїнських землях якоїсь форми національної держави, про що йшлося у згаданій вище розмові А. Гітлера з генералом Браухічем.

Як видно зі слів П. Клейста, у той час вже велася певна практична робота в цьому напрямі. До неї буди причетні різні відомства. Абвер налагодив співпрацю з ОУН. У квітні 1939 р. сотні українських активістів, переважно колишні учасники "Карпатської Січі", були зосереджені в таборах, створених поблизу Відня, Брно, Брауншвейга, Ганновера, у Східній Пруссії. Там вони проходили спеціальну військову підготовку⁵⁰. На базі цих груп був сформований український підрозділ у складі 250 осіб, який найменовано "Бергбауернгільфе" ("Допомога селянам-горянам"). Очолив цей загін член ПУН Р. Сушко.

Зовнішньополітична служба націонал-соціалістичної партії, насамперед з огляду на критичні висловлювання провідників ОУН на адресу Німеччини у зв'язку з її позицією в справі Закарпатської України, виступала проти орієнтації лише на цю організацію⁵¹. Установа А. Розенберга пропонувала вести діяльність для залучення на бік Німеччини українців, спираючись на ширший спектр партій та організацій.

Ідея організації повстання була обговорена з керівництвом ОУН, штаб-квартира якого тоді знаходилася в Берліні, а за посередництвом провідних діячів німецької національної меншини в Польщі, і з лідерами деяких українських організацій у краї. Цей задум, зокрема, знайшов підтримку й схвалення львівської "Молодої Громади", що була об'єднанням колишніх старшин Української Галицької Армії, й особливо Дмитра Паліва. В колах "Молодої Громади" проект набрав конкретних обрисів і був переданий до Крайової екзекутиви ОУН.

Хоча сама ідея масового протипольського збройного виступу в момент вибуху німецько-польської війни була дуже популярна в ОУН, однак єдності в цьому питанні в організації не було. Спочатку ПУН поставився з довір'ям до тверджень представників деяких німецьких відомств про їхню прихильність до українських державницьких прагнень. За дорученням Андрія Мельника, який після вбивства у травні 1938 р. більшовицьким агентом Є. Коновальця очолив ОУН, у керівних колах організації опрацьовувався проект конституції "Української Західної Держави", що мала б постати внаслідок військового зіткнення Німеччини з Польщею⁵².

На початку літа 1939 р. ПУН надіслав Крайовій екзекутиві у Львові директиву, в якій, зокрема, вимагав: проводити бойовий та військовий вишкіл членів організації, накопичувати вогнепальну зброю, збирати кошти на організаційні цілі та ідеологічне

⁴⁹ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны... С. 364.

⁵⁰ AAN, MSZ, Ambasada w Berlinie, sygn. 388, k. 133.

⁵¹ Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs 1934/35 und 1939/40. München, 1964. S. 86, 174–175.

⁵² Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. С. 584–585.

навчання молоді, звернути головну увагу на роботу серед молоді, що мала бути охоплена можливою мобілізацією, вести серед молоді пропаганду, готуючи її таким чином до "властивої ролі" після проведення мобілізації, підготовляти акти дезертирства й саботажів, виконання яких повинно було наступити в час, коли мобілізований українець буде мати в руках зброю⁵³.

Свої сподівання на сприятливі міжнародні обставини для української визвольної боротьби провідники ОУН пов'язували насамперед з доброзичливим ставленням до неї Німеччини. Керівники крайової організації ОУН зверталися до ПУН із запитом щодо намірів Берліна в справі подальшої долі Західної України у випадку воєнного розгрому Польщі. Однак запевнень про це з боку офіційних німецьких інституцій провід ОУН так і не отримав.

Більшість легальних українських угруповань у Галичині поставилися до планів збройного виступу українців негативно. Доволі скептично висловився на цю тему колишній голова УНДО Дмитро Левицький, коли один з політичних лідерів німецької національної меншини в Польщі Рудольф Візнер намагався з'ясувати в нього ніби "інформаційно" шанси протипольського повстання в краї⁵⁴. В такому ж дусі писала українська преса. Газета "Діло" в числі за 13 серпня критикувала "чужі агентури", які "в чужому інтересі поширюють на нашій території неспокій та навіть провокують до зайвих виступів"⁵⁵.

Однак на той час в "українському" сюжеті німецької політики супроти Польщі окреслювалася зміна акцентів. Ідея українського повстання в розрахунках та підготовчих зусиллях вищого політичного керівництва Німеччини все більше втрачала свою актуальність. Його увага зосереджувалася насамперед на забезпеченні сприятливих для Німеччини зовнішньополітичних умов в її майбутніх війнах проти Польщі, а надалі проти країн Заходу.

У Берліні розуміли, що в разі німецько-польського конфлікту українське питання з огляду на його специфіку не могло обмежитися рамками відносин двох країн, а неминуче набрало б ширшого міжнародного масштабу. Адже у випадку успішного здійснення воєнних замірів супроти Польщі Німеччина нависла б над країнами Південно-Східної Європи, над Балтією і Радянським Союзом. Контроль над Західною Україною за таких умов давав би їй можливість мати у своїх руках вигідний стратегічний плацдарм, а водночас і засіб постійного тиску на СРСР. Звичайно, що Москва не змиралася б із таким розвитком подій.

Урядові кола Німеччини, враховуючи насамперед сильну взаємну недовіру та упередження між Москвою і Варшавою, вважали малореальним виступ СРСР на боці Польщі. Зате треба було рахуватися з можливістю рішучої протидії більшовицької верхівки спробам Німеччини оволодіти у тій чи іншій формі Західною Україною й отримати таким чином ключ до українського питання, до того ж в найдинамічнішому його пункті. Усвідомлення цієї обставини спонукало до серйозних сумнівів щодо плану організації українського повстання. "Весь цей проєкт, – говорив П. Клейст німецькому журналістові 2 травня 1939 р., –

⁵³ AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), sygn. 1085, s. 28.

⁵⁴ Кедрин І. Життя – Події – Люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 354.

⁵⁵ Міжнародна пливкість та український політичний наказ // Діло. 1939. 13 серпня.

зустрічає у Берліні лише одне застереження. Це – можлива реакція Радянського Союзу”⁵⁶.

Справа Західної України ставала одним з ключових пунктів, де під час міжнародної політичної кризи весни та літа 1939 р. безпосередньо зіткнулися геополітичні інтереси Німеччини й Радянського Союзу. Проте жодна зі сторін – ні німецьке керівництво, ні радянський уряд – не виявляла в той час зацікавлення у подальшому загостренні відносин і доведенні їх до стану війни.

Військово-політична верхівка Німеччини свою увагу скеровувала в бік Заходу, розглядаючи заплановану війну з Польщею як прелюдію до вирішального воєнного зіткнення з Францією та Англією. І лише потім Німеччина мала приступити до реалізації головного завдання зовнішньополітичної стратегії націонал-соціалізму – здобуття “життєвого простору” на Сході Європи. Про це А. Гітлер відкрито заявляв напередодні нападу на Польщу. У розмові зі швейцарським професором Карлом Буркхардтом 11 серпня 1939 р. він так зобразив концепцію майбутньої війни: “Усе, що я роблю, спрямоване проти Росії. Якщо Захід надто дурний і сліпий, щоб це осягнути, то я буду змушений порозумітися з росіянами, розбити Захід, а потім після його розгрому повернутися моїми об’єднаними силами проти Радянського Союзу. Мені потрібна Україна, щоб ми не голодували, як під час останньої війни”⁵⁷. Поворот проти Радянського Союзу, згідно з розрахунками А. Гітлера, мав наступити пізніше, після того, як Німеччині вдасться позбавити західні держави їхнього впливу в Європі й, таким чином, виключити з числа чинників, що могли б перешкодити встановленню німецького домінування на континенті.

А тоді, у 1939 р. німецький уряд раптом став виявляти зацікавлення у поліпшенні взаємин з Москвою. За такою різкою зміною у ставленні до СРСР – від відвертої ворожості до пошуку порозуміння – приховувався певний тактичний маневр. Йшлося насамперед про те, щоб досягти угоди з Радянським Союзом, яка б гарантувала його нейтралітет на випадок воєнних кампаній Третього Райху проти Польщі та західних держав.

Перші, щоправда, дуже обережні спроби Німеччини розвідати можливості поліпшення відносин з СРСР спостерігалися вже наприкінці 1938 р. – на початку 1939 р. Особливо прикметним під цим оглядом був вчинок А. Гітлера на новорічному прийомі, влаштованому для дипломатичного корпусу 12 січня 1939 р. Обходячи дипломатів іноземних держав на цьому рауті, він, всупереч практиці останніх років, несподівано підійшов до радянського посла Олексія Мерекалова й обмінявся з ним кількома фразами. Така увага нацистського лідера до радянського посла на тлі неприязних взаємин, що склалися на той час між Німеччиною та СРСР, виглядала справжньою сенсацією і давала привід для розмов про серйозність намірів унормувати стосунки між обома державами⁵⁸.

⁵⁶ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны... С. 364.

⁵⁷ Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des National-Sozialismus, 1933–1945. Bielefeld, 1964. Lfg. 5. S. 4.

⁵⁸ Гальянов В. [Потемкин В.] Международная обстановка второй империалистической войны // Большевик. Москва, 1939. № 4. С. 64.

У подальших зондувальних заходах перед Москвою німецьке керівництво використовувало свою нову тактику з українського питання, що окреслилася на завершальній стадії "чехословацької кризи". В час, коли вирішувалася доля Чехословацької Республіки, в Берліні отримали нове підтвердження того, яким традиційно чутливим є російський політикум до української справи, особливо до будь-яких проявів актуалізації її на міжнародній арені. Як відомо, А. Гітлер під час зустрічі з міністром закордонних справ Польщі Ю. Беком 5 січня 1939 р. твердив, зокрема, що Німеччина не має щодо України ніяких політичних планів. Інформацію про це отримали й у Москві, і як повідомляв у Берлін 28 лютого 1939 р. німецький посол у СРСР Фрідріх Шуленбург, ця заява викликала в Кремлі дуже прихильний відгук⁵⁹.

Очевидно ці настрої спонукали Москву робити якийсь порух назустріч німецьким заходам. СРСР із часу підписання Мюнхенської угоди перебував у зовнішньополітичній ізоляції. На сході йому загрожувала Японія. Оцінюючи ситуацію на західних рубежах держави, радянське керівництво вважало цілком ймовірним напад Німеччини. Намагаючись спрогнозувати розвиток подій, Йосиф Сталін та його оточення допускали, зокрема, можливість використання українського питання за участі західних українців як союзників Німеччини⁶⁰. З недовір'ям ставилася радянська верхівка до Англії та Франції, вбачаючи в їхній політиці після Мюнхена прагнення скерувати німецьку експансію на схід проти СРСР. Й. Сталіна особливо турбувала можливість укладення нової угоди на взірць мюнхенської між західними державами і Німеччиною тепер вже коштом СРСР. Правдоподібно, бажання запобігти такій можливості, як і пошук шляхів виходу з ізоляції спонукав диктатора до дій, які водночас виглядали як кроки назустріч Німеччині.

У цих цілях використано трибуну XVIII з'їзду правлячої Комуністичної партії, що проходив у Москві в березні 1939 р. У доповіді Й. Сталіна на з'їзді (10 березня) були зроблені акценти, за якими явно проглядала можлива диференціація у ставленні до держав учасниць європейського процесу. Припускаючи наявність у Німеччині "божевільних", що мріють про приєднання Радянської України до Карпатської України, доповідач разом з тим піддав гострій критиці широку кампанію засобів масової інформації на Заході навколо українського питання наприкінці 1938 р.: "Скидається на те, що цей підозрілий галас мав на меті розлютити Радянський Союз проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав"⁶¹.

Багатозначно прозвучали в доповіді застереження на адресу західних держав про можливість провалу їхньої післямюнхенської політики. У цьому ж дусі сформульовано основні завдання радянської зовнішньої політики: зміцнювати ділові зв'язки з усіма країнами та "дотримуватися обережності й не дати втягнути в конфлікт нашу країну провокаторам війни, що звикли загібати "жар чужими

⁵⁹ Прокоп М. Україна і українська політика Москви. Мюнхен, 1981. Ч. 1. С. 91.

⁶⁰ Див.: Сообщение комиссии по политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939 г. (Доклад председателя комиссии А. Н. Яковлева 23 декабря 1989 г. на II съезде народных депутатов СССР) // 1939 год. Уроки истории. Москва, 1990. С. 480.

⁶¹ XVIII съезд ВКП(б), 10–21 марта 1939 г. Стенографический отчет. Москва, 1939. С. 13.

руками". Водночас тут був очевидний ще один підтекст. Доповідач недвозначно давав зрозуміти німецькій владі, що не відкидає можливості поліпшення взаємовідносин.

Чи свідчать ці висловлювання про те, що Кремль вже ранньою весною 1939 р. відмовився від співпраці з Парижем і Лондоном і зважився на угоду з А. Гітлером? Думається, на це питання не можна дати однозначної відповіді. Своєю промовою на з'їзді Й. Сталін продемонстрував радше намір залишати відкритим питання майбутнього курсу радянської зовнішньої політики⁶². У московського керівництва в той час не було одностайного й твердого переконання в тому, що співпраця з західними демократіями є неможливою. Водночас не можна було сприймати окремі обережні жести Берліна як свідчення серйозності намірів А. Гітлера йти на зближення з "більшовизмом". За таких умов радянське керівництво, щоб не опинитися в тривалій цілковитій ізоляції, вважало за доцільне вести "двоколіїну" політичну лінію – не згортати контактів і переговорів з Англією і Францією, але водночас намацувати ґрунт для можливості порозуміння з Німеччиною.

Активізацію в той час у зовнішньополітичних візях Кремля другого з означених напрямів згодом підтвердив найбільшчий сподвижник радянського диктатора В'ячеслав Молотов. Виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1939 р., він стверджував, що вже тоді, під час роботи XVIII з'їзду партії, Й. Сталін порушив питання про можливість "інших неворожих добросусідських взаємин між Німеччиною і СРСР"⁶³.

Звичайно, це був зондувальний маневр Й. Сталіна, зроблений ним, як видається, у стані крайньої стурбованості перед лицем складної та непевної міжнародної ситуації.

Прикметно, що з виступом радянського диктатора збіглися в часі й нові заходи Берліна, які можна було трактувати як демонстрацію відмови від ворожих намірів супроти СРСР. 10 березня 1939 р. вся німецька преса враз припинила публікацію статей антирадянського змісту. У цей час міністерство Йозефа Геббельса категорично заборонило газетам публікувати матеріали про українське питання та вміщувати географічні карти на тему "Великої України"⁶⁴. Як відомо, все це відбувалося тоді, коли нацистські верхи прийняли рішення про передачу Закарпатської України Угорщині, підводячи таким чином ризик під цілим етапом політики в українському питанні, започаткованого Мюнхенською угодою.

Хоча радянський уряд офіційно засудив ліквідацію залишкової Чехословацької держави та окупацію Угорщиною Закарпаття, насправді сталінське керівництво сприйняло падіння Карпатської України з почуттям полегшення: активізація українських національних сил у краї та широка міжнародна кампанія в пресі на тему подальших "українських" планів А. Гітлера в останні кілька місяців завдавали йому чимало клопотів⁶⁵.

⁶² Bartel H. Frankreich und die Sowjetunion 1938–1940. S. 113.

⁶³ Большевик. 1939. № 15–16. С. 10.

⁶⁴ Irrgang O. Zur Vorbereitung und Tarnung des heimtückischen Überfalls der Hitlerfaschisten auf die Ud SSR in den Jahren 1939–1941. Philosop. Dissertation. Halle, 1972. S. 134–136.

⁶⁵ Радник німецького посольства в Москві Тіпшельскірх у листі до співробітника МЗС Німеччини Шліпа 20 березня 1933 р. звернув увагу, зокрема, на такий характерний штрих у реакції Литвинова на повідомлення посла Шуленбурга про події в Чехословаччині: керівник радянського зовнішньополітичного відомства зустрів вістку про анексію Карпатської України Угорщиною з неприхованим задоволенням (ADAP. Ser. D. Bd. 6. S. 47).

Попервах у Берліні не надали великого значення висловлюванням Й. Сталіна на з'їзді⁶⁶. Таку стриманість можна пояснити як зайнятістю вищого німецького керівництва остаточною розв'язанням чехословацької справи, так і збереженням в активі його мислення певних надій на можливість залучення Польщі до спільного протирадянського фронту. Лише в середині квітня в нацистських верхах стали задумуватися над тим, щоб, скориставшись авансами Й. Сталіна в бік Берліна, розпочати діалог з Москвою. Відбувалося це в момент, коли війна з Польщею буда вже вирішеною справою. Одним з перших таку ідею висловив Герман Герінг, друга особа в нацистській ієрархії. Під час зустрічі з Б. Муссоліні в Берліні 16 квітня 1939 р. Г. Герінг, покликаючись на зміст промови Й. Сталіна, заявив про свій намір порадити А. Гітлерові налагодити за допомогою посередників контакти з радянськими представниками, щоб розпочати зближення з СРСР. Це, на його думку, дозволить Німеччині поставити Польщу у вкрай скрутне міжнародне становище. Головним аргументом, за допомогою якого пропонувалося впливати на керівників СРСР, щоб прихилити їх до угоди, мало служити запевнення про відсутність у Німеччині будь-яких планів супроти України⁶⁷.

Тим часом, не дочекавшись якоїсь прямої реакції Берліна на заяви Й. Сталіна, радянська сторона спробувала довідатися про настрої в урядових колах Німеччини. 17 квітня 1939 р. посол А. Мерекалов вперше з часу вручення ним вірчих грамот (у червні 1938 р.) відвідав МЗС Німеччини для обговорення практичних питань. У ході розмови зі стат-секретарем Е. Вайцеккером посол принагідно намагався з'ясувати його думку про стан німецько-радянських відносин. Німецький дипломат відзначив, зокрема, що тон публікації в російській пресі стосовно Німеччини останнім часом був менш різким, ніж в американських та англійських газетах. У відповідь А. Мерекалов наголосив, що в Радянського Союзу немає причин не підтримувати з Німеччиною нормальних взаємин. "А з нормальних, – багатозначно заявив він на завершення, – ці відносини можуть ставати дедалі кращими"⁶⁸.

Очевидним свідченням схильності сталінського режиму до нормалізації відносин з Німеччиною були зміни в керівництві радянською дипломатичною службою: 2 травня 1939 р. М. Литвинов, який мав репутацію прибічника зближення з Англією та Францією, був замінений на посаді народного комісара закордонних справ В. Молотовим. Ця подія дала поштовх до активізації взаємних контактів, у ході яких Берлін і Москва вдавалися до маневрування, намагаючись спонукати протилежну сторону розкрити свої найближчі зовнішньополітичні плани. 9 травня 1939 р. повірений у справах СРСР в Німеччині Георгій Астахов відвідав у відділі преси МЗС Німеччини Брауна фон Штумма, щоб представити йому нового кореспондента ТАРС Філіпова. В ході розмови Б. фон Штумм висловився за поліпшення німецько-радянських відносин. При цьому він звернув увагу на такі моменти, характерні для зміни німецької політики: поліпшення тону німецької

⁶⁶ Німецьке посольство в Москві у своїх донесеннях звертало увагу МЗС Німеччини на нові тенденції в зовнішньополітичній позиції СРСР, які, зокрема, виявилися у стриманості тону в доповіді Й. Сталіна на з'їзді стосовно Німеччини (Ibid. S. 47).

⁶⁷ Ibid. S. 215–216.

⁶⁸ Советско-нацистские отношения 1939–1941: Документы. Париж; Нью-Йорк, 1983. С. 8.

преси щодо СРСР, відсутність агресивних намірів Німеччини стосовно Балтії й України. На підтвердження останньої тези Б. фон Штумм вказав, зокрема, на рішення про ліквідацію Карпатської України. У відповідь Г. Астахов зауважив, що оскільки німецька сторона спричинила погіршення відносин, то від неї залежить загалом і їх поліпшення⁶⁹.

Через кілька днів, скориставшись початком розмов із німецькою дипломатією про укладення торговельного договору, московське керівництво зробило спробу докладніше з'ясувати німецьке бачення політичної перспективи німецько-радянських відносин. В. Молотов під час зустрічі з німецьким послом у Москві Ф. Шуленбургом 20 травня заявив, зокрема, що переговори з економічних проблем не просунуться, поки не буде створена відповідна політична основа⁷⁰. Німецьке зовнішньополітичне відомство у відповідь вирішило зачекати, поки радянська сторона висловиться ясніше⁷¹.

Таку стриманість Берліна можна пояснити стурбованістю, яку викликала тут активізація в той час політичних переговорів між СРСР, Англією і Францією, що велися від середини квітня 1939 р.⁷² Уважно спостерігаючи за перебігом англо-франко-радянських контактів, предметом яких була ідея підписання пакту про взаємну допомогу з метою протидії нацистській агресивній політиці, німецькі урядові кола із задоволенням констатували наявність значних розбіжностей між Москвою і західними столицями⁷³. У прагненні перешкодити вступові СРСР до можливої антинімецької коаліції, вони вдавалися як до методів тиску, так і загрози. Від 26 травня за розпорядженням міністерства Й. Геббельса німецька преса збільшила число публікацій протирадянського змісту.

Разом з тим під кінець місяця, коли окреслилося певне зближення позицій СРСР і західних партнерів на переговорах, німецька дипломатія активізувала зусилля, щоб заохотити Кремль до діалогу. Вище керівництво Німеччини прийняло рішення відмовитися від дотеперішньої тактики і "вступити в остаточні переговори з Радянським Союзом"⁷⁴.

На розсуд московського керівництва пропонувалося винести тезу про відсутність реальної суперечності зовнішньополітичних інтересів Німеччини і СРСР. Для переконливості цього твердження рекомендовано дипломатам використовувати аргументацію на "українські" теми, зокрема доводити, що в разі німецько-польського воєнного конфлікту не буде протиріччя німецько-радянських інтересів, і Німеччина готова буде враховувати інтереси Радянського Союзу⁷⁵.

В річищі нової тактики відбулася 30 травня 1939 р. розмова статс-секретаря МЗС Німеччини Е. Вайцзеккера з Г. Астаховим. Німецький дипломат заторкнув,

⁶⁹ Там же. С. 10.

⁷⁰ Там же. С. 12.

⁷¹ Там же. С. 13.

⁷² Див. *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ, 1995. С. 211–212.

⁷³ Див.: *Völkischer Beobachter.* Berlin, 1939. 8 Mai.

⁷⁴ Советско-нацистские отношения 1939–1941. С. 21.

⁷⁵ ADAP. Ser. D. Bd. 6. S. 491.

зокрема, справу відносин між обома державами, наголосивши при цьому, що вони можуть бути різними – починаючи від їх нормалізації до незгасної ворожнечі. Доводячи відсутність у політичній верхівки Німеччини протирадянських настроїв, він покликався на позицію німецького уряду щодо Карпатської України. Е. Вайцеккер давав зрозуміти, що українське питання не може бути перешкодою для нормалізації німецько-радянських відносин⁷⁶. На початку червня Е. Вайцеккер у відповідності з особистою інструкцією А. Гітлера знову заявив Г. Астахову про необхідність вибирати між двома альтернативними рішеннями: "Ви можете бути або нашими друзями, або нашими ворогами..."⁷⁷

Але радянські представники поводитися стримано. "Ми робимо аванси [...]. Росіяни все ще дуже недовірливі"⁷⁸, – читаємо запис у щоденнику Е. Вайцеккера від 18 червня. Наприкінці червня Ф. Шуленбург, зустрівшись із В. Молотовим, ще раз заявив про бажання Німеччини нормалізувати відносини з СРСР, після чого в контактах настала місячна перерва.

Нове пожвавлення розмов між Берліном і Москвою спостерігалось наприкінці липня – на початку серпня 1939 р. Ініціатором їх виступала німецька дипломатія. При цьому вона намагалася конкретизувати умови, на базі яких можна було б досягнути поліпшення взаємин. Під час цих контактів німецька сторона висловлювалася про майбутній німецько-польський конфлікт і пов'язані з ним можливості для співпраці між Німеччиною і СРСР. 26 липня Юліус Шнурре у відповідь на запитання Г. Астахова щодо подальшої долі українських земель, які входили до складу Польщі, заявив, що "ніякого зіткнення німецько-російських інтересів через усі ці питання не виникне. Більш того, врегулювання українського питання показало, що ми не прагнемо ні до чого, що загрожувало б радянським інтересам"⁷⁹.

2 серпня під час зустрічі з Г. Астаховим Й. Ріббентроп твердив про прихильний настрій німецького керівництва щодо Москви, зауваживши при цьому, що на всій території між Балтійським і Чорним морями немає проблеми, яку б не можна було розв'язати в інтересах обох сторін. Було порушено, зокрема, питання про можливість домовитися щодо майбутнього Польщі⁸⁰. Із натяків німецьких дипломатів випливало, що в разі німецько-польської війни питання західноукраїнських земель могло бути розв'язане з урахуванням побажань Радянського Союзу, звичайно, за умови укладення угоди про нормалізацію відносин між обома державами.

Інтенсифікація зусиль німецької дипломатії у налагодженні контактів з Москвою від кінця липня була значною мірою зумовлена реакцією на новий тур англо-франко-радянських переговорів. 25 липня 1939 р. уряди СРСР, Англії та Франції досягли домовленості про початок переговорів щодо укладення військової угоди, яка мала стати складовою частиною договору про взаємодопомогу. В ході переговорів,

⁷⁶ Ursachen und Folgen, Bd. 13. S. 355; Советско-нацистские отношения 1939–1941. С. 19–20.

⁷⁷ Die Weizsäcker – Papiere 1933–1950. Frankfurt am Main; Berlin; Wien, 1974. S. 154.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Советско-нацистские отношения 1939–1941. С. 41.

⁸⁰ Там же. С. 45.

що велися в Москві від 12 серпня, обговорювалися різні аспекти спільних дій збройних сил трьох держав проти Німеччини. Учасники нарад порушували, зокрема, питання, що стосувалися її становища західноукраїнських земель. Вони постали в контексті воєнного плану, запропонованого радянською військовою місією. Радянський план передбачав, що радянські війська для участі у воєнних діях проти Німеччини, в разі нападу її на Францію, Польщу або Румунію, повинні отримати можливість переходу через польську та румунську території. Поміж районів Польщі, в які, згідно з пропозиціями московського керівництва та генералітету, мали вступити частини Червоної армії, фігурувала Галичина⁸¹. Порушення питання про право переходу радянських військ через польську та румунську території стало найконтroversійнішим пунктом у нарадах військових делегацій трьох держав. Спроба представників західних держав домогтися через свої уряди згоди на це Варшави та Бухареста закінчилася невдачею.

Міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек відхилив радянські пропозиції, мотивуючи таку позицію керівництва своєї країни тим, що Польща не зв'язана з Радянським Союзом ніякими військовими договорами і її уряд не має наміру укладати такий договір⁸². За цим формальним обґрунтуванням відмовного становища стояли побоювання щодо ймовірних наслідків можливого вступу радянських військ на територію Польщі. В польських урядових колах у зв'язку з цим висловлювалися серйозні припущення, що радянські військовики хочуть тепер досягнути мирним шляхом того, чого не вдалося здобути збройною силою під час польсько-радянської війни 1920 р.⁸³

Московські переговори військових місій трьох держав спричинили занепокоєння в керівництві Німеччини. Виникнення антигітлерівської коаліції, як розуміли в Берліні, могло поставити під загрозу воєнно-політичну стратегію нацизму. Тому правителі Німеччини стали поспішати з початком переговорів із Москвою. Вони при цьому готові були декларувати доволі значні поступки на користь Радянського Союзу, щоб спонукати його зайняти нейтральну позицію на випадок майбутньої німецько-польської війни. "Відмова від Прибалтики, Бессарабії, Східної Польщі (не кажучи вже про Україну) – це в даний момент мінімум, на який німці пішли б без тривалих розмов, лише б одержати від нас обіцянку невтручання у конфлікт із Польщею"⁸⁴, – повідомляв Г. Астахов у той час до Москви.

У середині серпня настала вирішальна стадія в переговорах. Їй передувало засідання 11 серпня 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б), на якому було визнано за доцільне розпочати офіційне обговорення порушених німецькою дипломатією питань, про що повідомити Берлін⁸⁵. 18 серпня Ф. Шуленбург ознайомив В. Молотова з основними положеннями німецького проекту договору. Наступного дня В. Молотов

⁸¹ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны... С. 575–577.

⁸² Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945): Zbiór dokumentów. 1939. Warszawa, 1989. S. 445.

⁸³ Ibid. S. 444.

⁸⁴ Цит. за: Ситолс В. За несколько месяцев до 23 августа 1939 года // Международная жизнь. Москва, 1989. № 5. С. 137.

⁸⁵ Сообщение комиссии по политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939 г. ... С. 485.

вручив німецькому послу радянський проект пакту про ненапад. Наприкінці документа, у постскрипті, йшлося про обов'язковість одночасного підписання спеціального протоколу, "з зовнішньополітичних питань, що становлять інтерес для високих договірних сторін"⁸⁶.

20 серпня до Й. Сталіна з особистим посланням звернувся А. Гітлер. Він пропонував якнайскоріше обговорити проект пакту про ненапад і додатковий протокол до нього. Зазначаючи, що для успішного проведення переговорів у цій справі потрібне прибуття до Москви міністра закордонних справ Німеччини, А. Гітлер наполягав, щоб це відбулося 22 або 23 серпня. 21 серпня Й. Сталін дав відповідь, висловивши згоду на приїзд Й. Ріббентропа 23 серпня⁸⁷.

У ніч з 23 на 24 серпня після кількогодинних переговорів у Кремлі В. Молотов і Й. Ріббентроп у присутності Й. Сталіна підписали договір про ненапад між СРСР і Німеччиною строком на 10 років. Обидві сторони брали на себе зобов'язання утримуватися від взаємних агресивних дій⁸⁸. Разом із договором був підписаний таємний протокол. У ньому є, зокрема, пункт, що стосується українських земель. "У разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до складу Польської Держави, – читаємо в цьому документі, – межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну"⁸⁹. Отже, більшість території Західної України згідно з умовами протоколу була віднесена до "сфери інтересів" Радянського Союзу.

Компроміс між СРСР і Німеччиною, досягнутий внаслідок складного політичного та дипломатичного маневрування, визначив подальшу долю Західної України, вніс істотні зміни в міжнародні обриси українського питання. Провідники націонал-соціалізму не лише публічно зрікалися задекларованих у книзі А. Гітлера "Майн Кампф" планів здобуття "життєвого простору" на теренах СРСР⁹⁰, а й фактично відмовлялися від використання "української карти" в інтересах своєї зовнішньої політики. Військово-політичне керівництво Німеччини вирішило утриматися від організації збройного українського виступу в Галичині. Остаточне рішення про це було прийняте напередодні підписання договору в Москві.

1939 рік був фіналом драматичної історії міжнародної системи, підвалини якої були закладені на Паризькій мирній конференції. Разом з її крахом доходив до свого кінця порядок у становищі українських земель, що був складовою частиною тієї системи. Услід за передачею Закарпатської України Угорщині німецько-радянський пакт заповідав черговий акт перерозподілу західних земель України. Характер цих змін був обумовлений тією обставиною, що чільні позиції в ієрархії чинників, які надавали динаміки українському питанню в той час, належали двом найпотужнішим державам континенту: нацистській Німеччині й Радянському Союзові. Угода між ними, яка передбачала усунення ще одного фактора в українській справі – Польщі, і визначила подальшу приналежність Західної України.

⁸⁶ Советско-нацистские отношения 1939–1941. С. 70–71.

⁸⁷ ADAP. Ser. D. Baden-Baden, 1956. Bd. 7. S. 131, 140–141.

⁸⁸ Ibid. S. 442–443.

⁸⁹ Ibid. S. 206–207.

⁹⁰ Виступаючи в зайнятому німецькими військами Данцінгу у вересні 1939 р., А. Гітлер відкидав як брехливі твердження англійської пропаганди про те, що Німеччина нібито хотіла чи хоче завоювати Україну (Leipziger Neuste Nachrichten. 1939. 20 September).

В ході цього імперіалістичного компромісу на маргінесі дійових чинників українського комплексу опинилася його титульна сила – українське громадянство. Долю західноукраїнських земель вирішували без участі українців і всупереч їхній волі. Звичайно, головна відповідальність за це падає на великі держави. Разом з тим потребує критичного аналізу й українська політика. Національна політична еліта не змогла випрацювати платформу, що врахувала б кардинальні зміни в політичному житті окремих провідних європейських держав, а також основні напрями прийдешнього зламу в міжнародному становищі на континенті. А головне, не вдалося сконсолідувати національні політичні та громадські сили на ґрунті спільного захисту здобутків та самого існування нації, а при сприятливій кон'юктурі й реалізації визвольних державницьких прагнень. Утім, при розгляді української політики в той критичний момент європейської історії слід враховувати умови, в яких доводилося діяти українським угрупованням і від яких вони залежали.

Mykhailo SHVAHULIAK

UKRAINIAN QUESTION IN THE INTERNATIONAL POLITICAL CRISES ON THE EVE OF THE WORLD WAR II (1938–1939)

Drawing on an extremely wide range of printed and archival materials, including many in Ukrainian as well as in German and Polish languages, the author elucidates the diplomatic details of the way the Ukrainian question was put on the agenda of international relations on the eve of the World War II.

Some friendly gestures made by Berlin at that time seemed to indicate that the nascent Ukrainian State could count on the support of the German Reich. But the author is of the opinion that it must be observed in this connection that the Germans never entertained seriously the idea of a partnership with Ukrainian nationalists or of concluding an “alliance” with the leaders of the Ukrainian liberation movement. They were willing to use the Ukrainian pawn in their chess game, but at the same time they were always ready to exchange or sacrifice it at any suitable moment. The fall of the Carpatho-Ukraine and the Nazi-Soviet Pact of August 23, 1939 confirmed the correctness of such conclusion. Thus, having enjoyed a brief but spectacular prominence in world affairs, the Ukrainian question as an international issue was temporarily shelved in August 1939, but its disappearance from the limelight of history was hardly a contribution to peace.

Key words: International relations, Ukrainian question, German politics, Carpatho-Ukraine, Nazi-Soviet Pact of August 23, 1939.

Стаття надійшла до редколегії 27.04.2000
Прийнята до друку 01.09.2000